

Д. С. Безручко,
аспірант кафедри політичної економії
факультетів управління та маркетингу,
ДВНЗ «КНЕУ імені Вадима Гетьмана»

СУЧАСНА ФІНАНСОВО-ЕКОНОМІЧНА КРИЗА ТА РОЛЬ ПРОЦЕСІВ ВІРТУАЛІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

У статті ретроспективно узагальнюються концептуальні підходи щодо аналізу передумов і причин сучасної фінансово-економічної кризи на прикладі розвинених економік країн ЄС та США. Обґрунтовано негативну роль основних форм прояву віртуалізації економіки, а також виокремлено безпосередні причини впливу глобальної кризи на українські реалії.

Ключові слова: фінансово-економічна криза, віртуалізація економіки, рецесія, інформаційні фактори, фондовий ринок, кредитний ринок, деривативи, асиметричність рішень, конс'юмеризм.

В статье ретроспективно обобщаются концептуальные подходы к анализу предпосылок и причин современного финансово-экономического кризиса на примере развитых экономик стран ЕС и США. Обоснована негативная роль основных форм проявления виртуализации экономики, а также выделено непосредственные причины влияния глобального кризиса на украинские реалии.

Ключевые слова: финансово-экономический кризис, виртуализация экономики, рецессия, информационные факторы, фондовый рынок, деривативы, ассиметричность решений, консьюмеризм.

In this article we retrospectively summarized conceptual approaches to analysis of premises and causes of current financial and economic crisis using the example of developed economies of EU countries and USA. We also explained the negative role of virtualization of economy and distinguished the direct triggers of crisis impact in Ukraine.

Key words: financial and economic crisis, virtualization of economy, recession, informational factors, stock market, derivatives, asymmetry of decisions, consumerism.

Глобальна фінансово-економічна криза стала гострою темою для оцінок і прогнозів багатьох економістів та різних аналітиків і експертів. У потоках турбулентної економічної інформації досить важко абстрагуватись й об'єктивно проаналізувати ситуацію з системної точки зору. На сьогодні важко передбачити наслідки, до яких призведуть ці процеси. Все більше дослідників вважають це

явище кризою неоліберальної моделі економіки в умовах глобалізації, яка сформувалася в результаті скасування системи золотовалютного стандарту. Але проблема полягає в тому, що на даний момент фактично нема системи, яка має прийти їй на зміну.

Очевидно, що ця мегапроблема буде постійно переосмислюватись, і з часом постане в історичному контексті зовсім в іншому світлі. Тим не менше, ми спробуємо виокремити причини нинішньої економічної кризи, які, на наш погляд, лежать у площині віртуалізації економіки, і розглянути актуальні виклики перед розвитком економічних процесів у майбутньому.

Розглянемо в хронологічному контексті безпосередні події, які передували виникненню сучасної світової фінансово-економічної кризи. Черговий економічний спад у постіндустріальних країнах, що розпочався в 2007 році, спочатку не викликав у фахівців особливої тривоги — уповільнення темпів зростання економіки, особливо у ЄС, видавалося закономірним. Відповідні заходи макроекономічної стабілізації з її головними інструментами регулювання — фіскальними та грошово-кредитними механізмами — були звичайні, але їх довелось застосовувати в умовах інфляційної загрози. Довгі роки після нафтової кризи 1970-х рр. усі постіндустріальні країни мали досить низькі темпи інфляції, які не перевищували в середньому 2—3 % на рік. Однак у другій половині 2007 року спостерігалось значне зростання цін. Заходи з макроекономічного регулювання залежали від більш пріоритетного завдання: боротьба з інфляцією чи обмеження спаду. Так, у країнах ЄС намагалися уникнути зростаючої інфляції, тому тут грошово-кредитну політику направили на стримування зростання — в першій половині 2007 року ставка рефінансування Європейського центрального банку була підвищена з 3,5 до 4 % [1, с. 2].

У США перед загрозою глибокої рецесії уряд застосував стимулюючу грошово-кредитну політику та стимулюючі фіскальні заходи. Починаючи з вересня 2007 року Федеральна резервна система неодноразово знижувала ставку рефінансування, довівши її в кінці 2008 року до 2 %. Одночасно уряд прийняв рішення про субсидування приватного попиту: 100 млрд доларів субсидій було вирішено направити на збільшення доходів середнього класу, щоб підвищити сукупний попит [1, с. 2]. Водночас, в економіці США продовжували посилюватися дисбаланси — величезне негативне сальдо платіжного балансу, зростаючий зовнішній борг, майже нульова норма заощаджень домогосподарств, як результат тривалого періоду функціонування в умовах «дешевих грошей» та ліквідних кредитних ринків.

Безпосереднім вихідним поштовхом розвитку кризи стала наступна ситуація на ринках нерухомості США. Економічне по-
жвавлення, яке настало після кризи 2001—2003 рр., підштовхну-
ло іпотечні банки до ризикованого розширення портфелю
іпотечних кредитів для ненадійних і навіть «проблемних» клієн-
тів. Мета такого кроку — збільшення ринку для швидкозростаю-
чих будівельних компаній. Так, якщо в 2001 році частка другороз-
рядних кредитів складала 9 % усіх позик, а частка звичайних —
57 %, то до 2005 року ситуація корінним чином змінилась: частка
перших підвищилась до 20 %, а других — знизилась до 35 %. На
основі цього виростили трильйонні піраміди вторинних активів
(деривативів). Зокрема, в середині 2008 року обсяг ринку дерива-
тивів становив 273 трлн доларів [2, с. 45]. Їх скуповували банки
інших країн, які вклали в ці, здавалось би, надійні та прибуткові
цінні папери значні кошти. В результаті, іпотечна криза в США
породила ланцюжок неплатежів та банкрутств, які розповсюдили-
лись не тільки на всю країну, а й за її межі.

Після багатьох банкрутств і поглинань в першому півріччі
2008 року виникла своєрідна пауза, яка була сприйнята бізнесом
та навіть регуляторами як свідчення стабілізації, тому різке заго-
стрення кризи із набуттям нею системного характеру, яке відбу-
лося восени, стало певною несподіванкою, як для бізнесу, так і
для економістів. Криза ліквідності охоплювала все нові банки та
країни. До вересня цього року в США збанкрутували три з п'яти
провідних інвестиційних банків, у їх числі «Lehman Brothers»,
банкрутство якого вважається певним сигналом початку активної
фази економічної кризи. У вересні розпочався найнебезпечніший
етап кризи — перманентна передача зниження попиту по галузям
через зовнішню торгівлю. Таким чином, віртуальна економіка
спричинила кризові явища в реальному секторі.

Відомо, що пошук виходу з депресії 1929—1933 рр. стимулю-
вав розвиток т. зв. четвертого технологічного укладу: важкого
машинобудування, цивільної та військової авіації, високотехно-
логічного будівництва, промислової енергетики. Наступна сис-
темна циклічна криза, яка відбулася відповідно з прогнозами теорії
«довгих хвиль» Кондрат'єва у 1971—1975 рр., підштовхнула
до розвитку п'ятого технологічного укладу: мікроелектроніку,
комп'ютерну техніку, комп'ютерні мережі, телекомунікації. Коли
наприкінці ХХ сторіччя більшу частину потенціалу розвитку
п'ятого економічного укладу було вичерпано, крупний капітал
почав перетікати в спекулятивні віртуальні сфери — у фондові та
іпотечні ринки, де без великих зусиль зміг отримувати надпри-

бутки. Таким чином, почалося динамічне зростання віртуального капіталу, який у грошовому еквіваленті все більше відривався від реальних активів, економіки п'ятого технологічного укладу. Все це, в свою чергу, відкрило шлях для різних спекуляцій на рівні ринків, а глобалізація забезпечила можливість насичення країн світу непідкріпленою матеріальними цінностями валютою — доларами, в обмін на реальні товари та послуги. Зниження національних бар'єрів для руху капіталу породило в результаті кілька регіональних криз. Розрив між реальною та фіктивною економікою ставав все небезпечнішим, а світова валютно-фінансова система — все більш крихкою [3, с. 2]. Таким чином, цей процес розпочався з глобальної дерегуляції фінансових ринків ще у 1980-х роках та лібералізації банківської індустрії, які дали можливість значно збільшити потоки інвестицій, глобальний грошовий обіг і біржові трансакції. За останні 25 років глобальний дохід виріс у 2 рази, в той час як обсяги світової торгівлі — в 3 рази, а прями закордонні інвестиції — у 5 разів [4, с. 41]. Паралельно зростає обсяг спекуляцій, у сукупному обсязі інвестиції все більшу частку займали саме портфельні інвестиції. Питома вага мультинаціональних корпорацій у світовій торгівлі та інвестиціях в останні роки досягла 70 %, у той час як їх частка в сукупному світовому виробництві не перевищує 10 %. Глобальна нерівність доходів у світовій економіці продовжувала поглиблюватися. М'яка грошово-кредитна політика і приток капіталу з країн, що розвиваються, призвели до того, що в 2000-х роках реальні відсоткові ставки в розвинених країнах фактично були мінусовими, що також сприяло виникненню «мильних бульок». За оцінками експертів, на фінансові операції, пов'язані з матеріальним виробництвом, припадає лише 2—3 %, таким чином 97 % формують фінансовий сектор як «річ-у-собі». Поява нових фінансових інструментів ще більше знижувала надійність та урегульованість фінансових ринків. У результаті при перших потрясіннях віртуальні деривативи стали «токсичними» — суб'єкти прагнули якомога швидше їх позбутись. Кожний виток кризи робив «токсичними» додаткові активи, і таким чином далі паралізував кредитну систему. Так як у цих умовах у багатьох розвинених країнах, передовсім у США, мало місце надмірне споживання і кредитування, це значно посилило процеси віртуалізації.

Характерним є те, що нинішня рецесія відбулася після одного з найбільш значних підйомів: у 2003—2008 рр. світовий ВВП зріс на третину. На останньому етапі, цей економічний злет супроводжувався різким підвищенням цін на сировину та енергоносії.

Специфіка сьогоднішньої кризи також у тому, що її витокі знаходяться не в країнах, що розвиваються, а в розвинених країнах. Першими «жертвами» кризи виявились саме країни постіндустріальної економіки. Як і попередні регіональні кризи, ця криза розвинулась в умовах глобалізації та посилення фінансової взаємозалежності країн. Але минулі кризи були пов'язані здебільшого зі слабкістю економічних та фінансових систем країн, що розвиваються, тобто відставанням фінансово-економічної інфраструктури від розвитку економіки в цілому, що призводило до величезних боргів. Але нинішня світова криза, навпаки, викликана тим, що фінансова інфраструктура, захоплена побудовою спекулятивних пірамід і фінансових «бульок» (тобто штучним роздуванням економічного зростання на основі споживацтва, спекулятивних операцій та зростання цін), перевищила реальний базис розвитку економіки. Тим не менше, наслідки дещо схожі: крах довіри та ліквідності, паніка на фондових біржах, утеча капіталу, натиск вкладників на банки та крах найбільших них.

Саме тому правомірно розглянути конкретніше механізм виникнення даної кризи саме в США. Як свідчить аналіз, зростаюча в цій країні інфляція, породжена необхідністю фінансування війни в Іраку, викликала значне подорожчання енергоносіїв. У даних умовах з певних причин уряд США вирішує замість застосування стримуючої політики застосовувати стимулюючу, що вже було зазначено вище. Така політика підіграла споживчий попит, особливо на ринку нерухомості, а також викликала активізацію спекулятивних операцій. Економічні контрагенти, в тому числі і спекулянти, активно запозичували кошти в банках, а зобов'язання багаторазово перепродавалися, що сформувало багаторівневу «піраміду» деривативів. Наростання щомісячних виплат за отримані кредити змусило суб'єктів відмовитися від інших витрат, що призвело до зниження попиту на товари та послуги, а відтак призвело до зниження доходів чи втрати роботи багатьох боржників. Таким чином, для них стало неможливо погасити кредити. Почалася хвиля відмов від придбаного житла на користь банків, але останні не могли його реалізувати по тій же причині — отже створилось замкнене коло. Надлишок пропозиції житла на продаж призвів до зупинки будівельної індустрії та інфраструктури, яка її обслуговувала.

Для того щоб зрозуміти причини подібних заходів уряду США, слід розглянути реальну економічну модель, за якою функціонувала економіка цієї країни останні десятиліття. Варто навести кілька показників. Річний ВВП США — 14 трлн доларів, а

світовий — 68 трлн доларів. Борг США — 10 трлн доларів (73 % від ВВП). Сукупні світові платіжні засоби, включаючи цінні папери, — 176 трлн доларів [5, с. 67]. Тобто, світовий ВВП більше ніж у два рази менший за платіжну масу, більша частина якої, таким чином, нічим не підкріплена. А США перетворилися на країну з величезним бюджетним, торговим та платіжним дефіцитом. На різних рівнях господарювання життя в борг стало типовим і масовим. Для того щоб знизити борговий тиск на себе, США друкували у величезній кількості долари та наводнювали планету надлишковою доларовою масою, а також здійснювали операції з похідними фінансовими інструментами — деривативами. Дериватив — вторинний фінансовий інструмент — це, по суті, борг, який у певному сенсі перетворюється на своєрідний платіжний засіб. Так як ці платіжні засоби підвищувались у ціні, вони користувались величезним попитом у масштабах планети. З'явилися також третинні, четвортинні і т.д. деривативи — цілий метакомплекс віртуального характеру.

Стан справ, при якому доларова маса значно перевищувала реальний обсяг товарів у світі, була вигідна США як державі. Для США це, в першу чергу, можливість протягом останніх чотирьох десятиліть жити не по коштах, переважно за рахунок усього іншого світу. Адже ВВП США становить приблизно 20 % світового ВВП, у той же час США споживає 40 % усіх товарів та послуг, вироблених у світі, розплачуючись за це доларами, забезпеченість яких є досить сумнівною. Більша частина цієї грошової маси фактично не залишала території США, адже являла собою електронні гроші або записи на кореспондентських рахунках в американських банках [6, с. 3].

Таким чином, експансія долара зростала в усіх регіонах світу завдяки створеній США системі зростаючого зарубіжного попиту на цю валюту. США фактично набули ролі світового емісійного центру. В той час, як на початку 1980-х рр. доларова маса обслуговувала близько 10 % світового ВВП, то на початку 2000-х років обсяг доларизації досяг близько 35 % світової економіки — значно більше за частку світового експорту [7, с. 120]. Все це свідчить, що долар також обслуговує частину внутрішньогосподарського обороту різних країн. Саме так відбувається перерозподіл світового багатства на користь США. Фактично долар став товаром, який по своїй прибутковості переважає будь-який інший товар, особливо після створення Ямайської валютної системи. Цей процес обміну реальних активів на незабезпечені гроші став одним із ключових елементів віртуалізації світової економіки.

Для того, щоб незабезпечена частина емісії долара не призвела до його обезцінювання, використовується фондовий ринок — з його допомогою значна частина доларової маси може бути заморожена у віртуальному товарі. Адже на такому фондовому ринку ключову роль відіграє курсова ціна акції, а не реальна її вартість, яка виходить з прибутку компанії. Створюючи відповідні інформаційні приводи, маніпулюючи економічною інформацією, можна управляти реакціями ринку, а відтак — впливати на вартість акцій. Таким чином створилася віртуальна вартість. Ціни на нафту були обрані як ще один засіб для «зв'язування» маси незабезпечених доларів. Їх зростання також призвело до підвищення цін на інші групи товарів, так як всюди є значні енергетичні та транспортні складові [8, с. 5].

Ще одним проявом віртуалізації економіки став той факт, що нині масштаби багатства в світі визначаються не стільки по кількості грошей на рахунках суб'єктів, чи по вартості основних фондів, а по капіталізації — тобто віртуальній величині, зростання або зниження якої визначається не рівнем економічної ефективності того чи іншого виробництва, а суб'єктивними факторами: очікуваннями інвесторів щодо перспектив отримання доходу з відповідних цінних паперів. Ситуація також погіршується асиметричністю рішень учасників фондового ринку. Зокрема, прийняття рішень про придбання акцій, як правило, передують ретельний аналіз інформації про реальне положення справ відповідної фірми. Рішення ж про їхній продаж приймається у випадку появи найменших, нехай навіть і не обґрунтованих сумнівів щодо можливої динаміки курсу. Вплив інформаційного фактору в умовах нинішньої кризи виявився також у значному посиленні турбулентності економічного середовища, що призвело до ускладнення прогнозування. Крім цього, швидкість перегляду рішень на рівні бізнесу та урядів теж є досить високою. Інститути і ринки фактично виявилися неспроможними адекватно оцінювати ступінь ризику [8, с. 2].

Ідеологічною та соціально-культурною складовою передкризової моделі економіки став конс'юмеризм, який прийшов у США на зміну протестантським цінностям, та активно нав'язується іншим країнам світу. Має місце цілеспрямована маніпуляція з метою формування особливого способу мислення і цільових установок для стимулювання придбання все нових і нових товарів. Ресурс експлуатації наявних благ не використовується повністю, вони замінюються на нові, придбання яких зумовлюється не лише функціональними причинами. ЗМІ, реклама, суспільна думка, маніпу-

люючи свідомістю індивідів, нав'язують їм ідеологію необмеженого споживання. Такий особливий соціально-психологічний феномен сьогодення — не закономірний процес, а нав'язана модель поведінки з метою виробляти товарів більше ніж потрібно, отримувати надприбутки та накачувати віртуальні «бульки».

Не дивлячись на те, що криза розпочалася в розвинених країнах, наслідки для деяких інших країн мали ще більш серйозний характер. Не оминула криза і Східну Європу, включаючи Україну. За оцінками МВФ та Світового Банку, Східна Європа стала регіоном, який найбільш постраждав від даного етапу економічної кризи. А за оцінками Статистичного комітету СНД, найбільше в даному регіоні постраждала саме Україна. За даними Держкомстату України, у 2008 році ВВП зріс усього на 2,1 %. Спад у промисловості за результатами року склав – 3,1 %, що було викликано різким скороченням виробництва в 4 кварталі — на 24,9 % — це найбільший показник у СНД і Європі. В 2009 році за попередніми даними падіння ВВП склало 14—15 %. Гривня з початку кризи обезцінилась більше ніж на 40 % (за даними НБУ, Мінекономіки, МВФ).

Враховуючи викладене, ми спробуємо виділити ключові, на наш погляд, передумови і безпосередні причини, чому ж Україна виявилася однією з найбільш постраждалих від фінансово-економічної кризи держав. Серед передумов правомірно виділити наступні: відсутність єдиної та чіткої довгострокової стратегії економічного розвитку країни; багаторічне зростання ВВП в Україні не було використане для структурної перебудови її економіки; не проводилася адекватна модернізація, недостатньо застосовувалися новітні технології, економіка просувалася по шляху найменшого спротиву; незбалансованість товарної структури української економіки; відкритість економіки, залежність від кон'юнктури світових ринків (саме падіння світового попиту на сировинні товари найбільше вдарило по ключових секторах української промисловості — металургії, хімії. Це означає, що без диверсифікації та модернізації економіки вийти з кризи неможливо); політична нестабільність, соціальна напруженість, неконструктивність і непослідовність економічної політики.

Серед безпосередніх причин вкажемо на такі:

— неконтрольоване наростання спекулятивних операцій, споживчих кредитів та роздутих цін в Україні останніми роками. Це зростання було абсолютно невиправдане, оскільки воно не базувалося на динаміці реальної економіки. В результаті цього, рівень доходів зростав набагато швидше, ніж продуктивність праці та

товарна маса. Криза, як і в США, почалась з ринку нерухомості, де фактично останніми роками формувалися віртуальні ціни, які сплачували віртуальними коштами від часто досить сумнівних незабезпечених платоспроможністю відповідних суб'єктів іпотечних позик;

— у країні активно нав'язувалася економічно алогічна ідеологія конс'юмеризму. Цілеспрямовано підігрівався попит та формувалися соціально-економічні передумови надмірного споживання без урахування можливостей національної економіки. В такій ситуації замість проведення стримуючої політики відбувалося стимулювання внутрішнього споживання, підтримка імпортерів в умовах недостатнього насичення вітчизняними товарами. На хвилі політичного популізму уряд надмірно витрачав кошти бюджету на підвищення доходів населення, а відтак і споживання. В результаті виник надлишок грошової маси. Таким чином, мала місце неефективна і невчасна реалізація моделі розвитку внутрішнього ринку;

— специфіка економічної та політичної історії країни останніх років у поєднанні з нерозвиненою нормативною базою, високим рівнем корупції, на жаль, створила передумови до швидкої і тотальної кризи довіри на всіх рівнях господарювання. Тому в умовах економічних потрясінь швидко виникали спонтанні «ланцюгові реакції» — відтік депозитів, стрибки спекулятивного попиту на долар тощо.

Таким чином, наявність даних факторів ускладнює прогнозування подальшого перебігу кризових процесів у країні та терміну початку виходу з кризи, підвищує вірогідність настання дефолту, а високі політичні ризики створюють вірогідність виникнення конфліктів. Але розробка ефективної комплексної програми заходів щодо мінімізації наслідків кризи і створення економічних передумов до зростання реального сектору — магістральний напрям боротьби з цим негативним феноменом у перспективі.

Висновки. На наш погляд, проведений аналіз свідчить про те, що існуюча модель розвитку світової економіки входить у суперечність із останніми досягненнями науки і техніки та сучасним інформаційним суспільством, адже формують віртуальний відрив від реальної доданої вартості, створеної за допомогою технологій та інформації як фактору виробництва. Економічні відносини не відповідають сучасним продуктивним силам. Подолання кризи вимагає глибокої структурної перебудови основ світової економіки, фінансової системи, економічних відносин та зміни технологічного укладу глобалізованого суспільства.

Віртуальна економіка, яка формувалася в даних умовах, носить імовірнісний хаотичний характер, який характеризується високим рівнем невизначеності в умовах інформаційної взаємозалежності. Це вступає в конфлікт з концепціями сталого та поступального розвитку, які декларуються сьогодні на вищому рівні. Хаос, який нарастає в системі, раніше чи пізніше неодмінно призводить до загострення ключових протиріч, доки в т.зв. «точці біфуркації» система не здійснює фазовий перехід на якісно новий рівень. Але для цього необхідна нова стратегія розвитку, адже спроби стабілізувати стан системи, зберігши ключові процеси обміну енергії та інформації на тому ж рівні, не вирішать ключових проблем, які в свою чергу після нетривалого стану рівноваги призведуть до ще більшої системної кризи. Тому побудова інформаційної економіки та інформаційного суспільства не зводиться до поступового проникнення елементів інформації та інформаційних технологій у сучасну економічну систему зі стимулюванням таким чином її поступального розвитку. Інформаційна економіка зможе ефективно функціонувати лише в новій системі, де в процесі структурної перебудови має зародитися новий економіко-технологічний уклад, основу якого сформують нанотехнології, біоінженерія та генна інженерія, науки про людину, космічні науки, нові інформаційні метатехнології і, що є найголовнішим, — нові економічні відносини, які не будуть знаходитись у суперечності з технологіями. Ці інновації мають бути направлені на оптимізацію ключових процесів в економіці.

Література

1. *Elliott, Larry*. Credit crisis — how it all began // *The Guardian*, 05.08.2008.
2. *Krugman, Paul*. The Return of Depression Economics and the Crisis of 2008. — W.W. Norton Company Limited, 2009.
3. *Згуровский Михаил*. Мучительное выздоровление через кризис // *Зеркало недели*. — 2008. — № 47.
4. Глобалізація і безпека розвитку: Монографія / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін.; Керівник авт. колективу і наук. ред. О. Г. Білорус. — К.: КНЕУ, 2001.
5. World Bank: *Global Economic Prospects 2009*.
6. *Григорьев Л., Салихов М.* Финансовый кризис-2008: вхождение в мировую рецессию // *Вопросы экономики*. — 2008. — № 12. — С. 27—45.
7. IMF: *World Economic Outlook April 2009*.
8. *Дэвис, Ховард*. Экономический кризис и его последствия. Лекция. — Высшая школа экономики, 17 ноября 2008 г.

Стаття надійшла до редакції 18.05.2010 р.